

Жарко Војновић
Градска библиотека Панчево
zarko@biblioteka-pancevo.org.rs

УДК 655.4(497.113 Pančevo)
686.1(497.113 Pančevo)

Први панчевачки пренумеранти, књиговесци и књижари (наставак из претходног броја)

Сажетак

Почетак књижевне културе у Панчеву је, као и у осталим нашим срединама, везан за појаву пренумерације код виших слојева становништва. На тај начин почиње стварање првих књижних фондова, најпре у приватном, а потом и у општинском власништву. Потом се јављају први књиговесци, који са свог основног заната, најпре такође путем пренумерације на већи број књига, полако прелазе на књижарство, нарочито у време појачаног развоја школског система. Све то ће утицати да се у Панчеву створи јак културни слој као потпора књижарству, све до појаве издаваштва.

Кључне речи:

Панчево, пренумерација, књиговесци, књижарство

За настанак и развој новије српске књижевности и књижне производње, најважнији је феномен пренумерације, у којем готово од самог почетка са својом интелектуалном и културном елитом учествује и Панчево. Већ поменута тројица првих овдашњих „господе пренумераната“ (предбројника, предуписника, *љубитеља књижевности*) на Рајићеву *Историју* – протопрезвитер Андреја Арсенијевић, Младен Младеновић и Симеон Јанковић – представљају родоначелнике овог, у правом смислу просветитељског, подвига код нас. Тих година, док се над Панчевом још осећа дим последњег ратног страдања у огњу, поред нагореле старе светоуспенске цркве, пророчки градећи у духу нову монументалну двозвоничну цркву, којој ће заиста после десетак година управо на том месту и поставити темеље, прота Андреја почео је да утемељује и нову панчевачку српску читалачку публику. Као читалац Новаковићевих *Славено-српских вједомости* сазнао је да се спрема издавање књиге каква до тада није постојала код нас, послао је своју претплату, а сва три имена објављена су и у новинама и у књизи. Од тада, па све до свог упокојења 1816. године, прота Андреја остаће стојер

духовног и културног, па и политичког живота¹ панчевачких Срба, и његово име сретаћемо међу пренумерантима на многим другим књигама. Осим тога, био је и скупљач претплате на *Новине српске* Димитрија Давидовића и Димитрија Фрушића, чиме је у себи почео да обједињује све видове тадашњег српског читалачког бављења књигом.

Ко су панчевачки пренумеранти? Као и у целом ондашњем Српству, на првом месту су свештеници, не само због благочестивог обичаја да се њихова имена објављују испред свих других, него због улоге коју су имали у тадашњем друштвено-политичком устројству народа. Чак и кад не бисмо имали никакве историјске факте о панчевачким православним свештеницима, било би довољно само да погледамо у имена пренумераната, па да схватимо

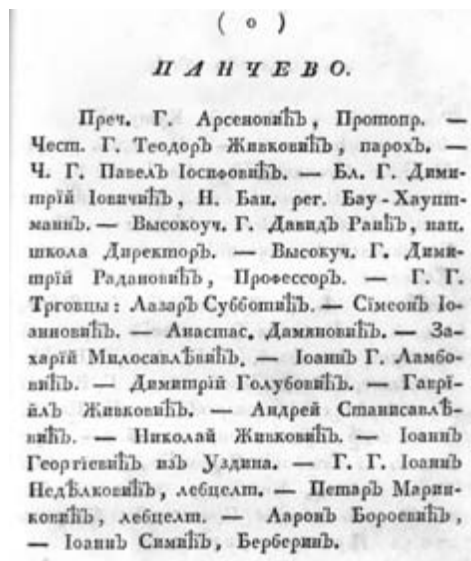
¹ Занимљиво је да је прота Андреја страдао од аустријских власти због молебана у којем је поменуо Карађорђа управо у време довршавања градње Светоуспенске цркве, за коју је Карађорђе покљонио дрво за печење цигле. Власти су га из те опасне пограничне зоне, подозревајући да се и ту спрема српски устанак, протерале из Војне границе чак у Велики Сент-Миклуш. Више о томе у: Миховил Томандл, *Панчево и Први српски устанак* (Панчево: Историјски архив, Завод за заштиту споменика културе, 2004).

ко је представљао националну градску елиту: њихово вођство на списковима пренумераната одраз је њиховог стварног места у народу. У време кад Срби тек оснивају своје школе и кад се стварају прве школоване генерације, православни свјашченик је, без обзира да ли се школовао само у Карловцима, или је ишао до Пожуна или Кијева – па чак и ако је све што зна од тога научио из часловца – због духовног и политичког ауторитета Цркве био у сваком месту *spiritus movens* националног *движенија*; а пошто је *књигољупство* у просветитељском смислу представљало његову срж, он је био често и предводник тог такорећи пренумерантског покрета у нас. Наследници проте Андреје нису само предбројници, они су, попут њега, често и скупљачи (*совокупитељи*) претплата, и то не само у граду, него у целом панчевачком протопрезвитерату, што никако није могло бити без труда.² Прота Константин Арсеновић³, Јован и Матеј Поповић, Андреј Атанацковић, игумани војловачки Јоаникије Милковић и Теодосије Ц(е)рњански, а нарочито Теодор Живковић и син му, чувени Прота Васа Живковић, у чије доба и чијом заслугом Панчево постаје важан културни центар, стоје на почетку сваког пренумерантског каталога као заповедници пред нововременом војском, која одједаред бије многе бојеве. Читајући Рајића, она је оживљавала своју славну немањићку прошлост која се пред њиховим очима, и уз њихову помоћ, преко Дунава претварала у садашњост, заједно са вуковским књишким отеловљивањем, у правилним десетерачким редовима на хартији, онога што су у детињству слушали од својих старијих, и што су сад добијали у *културнијој књижевној форми*, занесени тиме као ниједан народ тога времена. Узимајући за себе и своју децу житијске зборнике, молитвенике, библијске повеснице и проскинитарione, изражавали су приврженост својој вери, *сладошти православија*, и светосавској Цркви која их је спровела кроз урвине агаренског ропства и двосмисленог и опасног аустријског подаништва сачувавши их до њихових дана у свом првобитном суштинском народном *состојанију*; а читајући преводе Фенелона, Фелера, Бартедемија, Шилера (и многих данас чак и у својим матичним народима непознатих писаца), заједно са главним домаћим творцем читалачке публике Милованом Видаковићем, улазили

² В. нпр. спискове пренумераната на *Рафовом Јестествословију* (1809), *Историји Синдипе философа* (1809), *Логици Николаја Шимића* (1810)... Чини се да су се претплати на ове књиге одазвали баш сви свештеници из сваког села. Станиша Војиновић, „Стварање читалачке публике у Панчеву“, *Књижевна Топографија Панчева*. (Панчево: Градска библиотека Панчево; Београд: Институт за књижевност и уметност, 2001), 283-286.

³ Константин Арсеновић (1783-1868), протопрезвитер, такође и сликар, син Андреје Арсенијевића, лично заслужан за револуционарни акт настајања Даниловог иконостаса у Успенској цркви, уједно и њен довршитељ – у његово време подигнути су звоници на цркви. Он је један од оних који су на Доситејево „Књиге, браћо, књиге, а не звона и прапорци!“ одговорио: и књиге и звона.

су, преко европског класицизма и сентиментализма, на светло нове историјске европске позорнице, у породицу „просвећених народа“.

панчевачки пренумеранти на *Банатски алманах* за 1828. годину

Ко су остали главни припадници те наше нове читалачке авангарде, за коју се ствара и нова српска књижевност? Као место у Војној граници, Панчево је било седиште војног гарнизона, и зато се у списковима пренумераната често сусрећу људи бројних официрских звања и занимања. Пошто је војничко умеће међу Србима увек било у великој части, њихова имена и чинове налазимо одмах после имена свештеника: ти разни штабсрајбери, каплари, обрштери, стражмештри, фенриси, лајтенанти, капетани и полковници (чак и по сваком добру упамћени бригадир генерал Миховил од Михаљевић, са њим и будући национални херој Стеван Шупљикац) *славнаго полка панчевачкаго*, оне Немецко-банатске регimente (по националном карактеру највећим делом српске), чине од самог почетка значајан слој домаћих читалаца. Један од њих, оберлајтнант Георгије Обрадовић, године 1801. биће чак и мецена-издавач већ помињане прве панчевачке српске штампане књиге, војловачке *Повести*.

За војницима долазе *панчевачке јуности учитељи*, па често и они из многих околних села. Неке књиге су осим свештеника куповали углавном они, и то очигледно трудом *школских надзиратеља*. Леп пример за то је обавезни панчевачки пренумерант *јего благородије Давид Рајић, славнија регименти панчевачкија славено-сербских и валахијских народних училишта директор*, који је сам наручио десет егземплара *Новешег земљеописанија* Јоакима Вујића, а потрудио се и да сваки њему *подручни детонаставник* из сваког села на подручју Регименте купи по један примерак.

Најбројнији део, међутим, панчевачке читалачке публике чини трговачки и занатлијски слој, по чему је Панчево у старо време било препознатљиво: од око 7 до 8 хиљада становника свих узраста почетком 19. века, неколико стотина одраслих бавило се искључиво овим занимањима (половином века је међу 12.000 становника било хиљаду занатлија!). Чини се да су због своје покретљивости управо овдашњи трговци (купци, како се онда говорило) били у тим почецима нове панчевачке културе од највеће важности за њено стварање, не само због протока идеја и информација: стварајући себи економски темељ, стварали су и први вишак времена неопходан за читалачко бављење књигом, а неки од њих ће се брзо сетити и да у свој основни трговачки посао укључе и трговину књигама, што ће означити постепени прелазак са система пренумерације на књижарски систем. Многи од њих, чија имена налазимо забележена у тим старим књигама, биломеђу пренумерантима, било сопственом руком записана на маргинама, појавиће се касније као велики добротвори панчевачког школства, оснивачи задужбина које и до данас постоје, и ктитори и приложници панчевачких цркава, чији портети још увек стоје у ризници овдашње црквене општине.

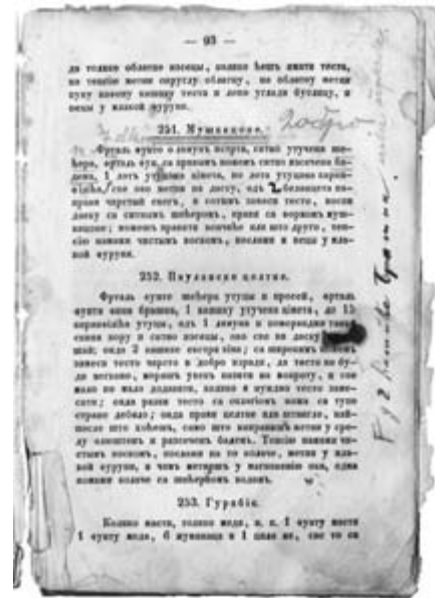
Међу предбројницима једнако су бројни и занатлије „од сваке феле“, са својим калфама. Обичај да се уз свако име наводи и занимање, данас може послужити да се, праћењем спискова пренумераната 19. века, прати и развој и уздизање старих панчевачких породица, које ће једног дана чинити интелектуалну и културну елиту града. Сапунџије, абације, ћурчије, шнајдери, бирташи, сабови, лебцелдери, дрвари, житари, чизмари и свих других художестава мајстори, омогућиће својим трудом и капиталом да њихови наследници са обрта брзо пређу на праву уметност, ако не као делатници, онда као љубитељи и наручиоци. Трговци и занатлије – Плевицки, Барићи, Влаховићи, Јосифовићи, Крањчевићи, Варсани, Живановићи и многи други чијих наследника у Панчеву почетком 21. века одавно већ мање-више нема, заједно са неколико племићких поседничких породица, били су темељ за стварање и успон панчевачке грађанске класе. Њено сазревање, праћено знатним умножавањем књижних фондова, углавном у приватном поседу, условиће и да сазру идеје о њиховом систематском развијању као јавног добра, тј. стварању читаоница и библиотека, о чему ће даље још бити понешто речено.

Занимљиво је и да, како одмиче 19. век, међу пренумерантима почињу да се појављују и женска имена,⁴ најпре племићке кћери (*благонадеждне господичне*) и госпође, а потом и супруге и кћери најбогатијих трговаца: оне представљају претечу женског просветитељског покрета који ће у Панчеву резултовати чак и тиме да се доста касније,

⁴ Нарочито је много предбројница на другу књигу *Федора и Марије* М. Д. Рашића.

осамдесетих година, појави један од првих домаћих часописа посвећених женама, *Сркиња*.

Међу пренумерантима, међутим, не налазимо најбројнији панчевачки слој: паорски. Ни сеоски пренумеранти никад нису земљоделци: то су увек *купец, парох и учитељ*.

Српски кувар (1855) крушедолског јеромонаха Јеротеја Драгановића, родом Панчевца

Како су ове књиге стизале својим предуписницима? У недостатку поуздане поштанске мреже, која уосталом и није свуда постојала, користили су се проверени путеви: као што су у 18. веку код нас били вероватно једина места на којима су се могле купити књиге, вашари су били и најзгоднији начин да се оне дотуре пренумерантима. У то нас уверава чињеница да су писци често излазак својих дела угађали према сајамским датумима, на које су онда долазили трговци са пренумерантским новцима и успут, заједно са својом „основном“ робом, преузимали и књиге које су потом доносили у своја места. Може се претпоставити, осим тога, да трговци, идући за зарадом, нису доносили само оне књиге које су узимали за пренумеранте свог места, него и оне за које су мислили да се могу продати и у слободној продаји, вероватно на месним вашарима или у сопственим трговачким радњама.

Овде треба тражити и почетке домаћег књижарства, које се код нас ипак веома слабо и споро развијало. Најпре ће бити да су трговци књиге продавали успут, као споредну робу, и то у малим количинама, јер је и читалачка публика почетком 19. века још била малобројна и споро се развијала, тим пре што је и у самој Угарској било тада веома мало књижара, мада је издавачка делатност била много развијенија. Ко би у Панчеву могао бити први такав књигопродавац, још увек поуздано не знамо,

али по примеру Новог Сада и тамошње породице Каулиција, као и познатог земунског књиговесца и „народног“ песника Гаврила Ковачевића, могло би се закључити да се слично, само нешто касније, догађало и у Панчеву, тј. да су књижаством најпре почели, што је и логично, да се баве књиговесци. Пошто су им уходаним трговачким каналима у руке стизале неукоричене књиге, није било техничке препреке ни да почну са њиховом продајом.

најстарији панчевачки пренумеранти забележени су у *Фисици* Атанасија Стојковића

Истражујући архивску грађу, Мита Ранков је наишао на помене првих панчевачких књиговезаца, али не пре 40-их година 19. века.⁵ Пошто није вероватно да у граду са педесетак година континуираног развоја институција које у свом раду обавезно користе публикације свих врста нема књиговесца, биће потребно подробније истражити ову тематику. Додуше, Ранков наводи да је 1817. године стигла у Магистрат молба карловачког књиговесца Јевтимија Славковића који је наумио да се пресели у Панчево и ту започне трговину књигама, али да се не зна шта је било с том молбом. Заиста, Дурковић Јакшић наводи податак из ондашње штампе да се Славковић 1821. спомиње као карловачки књиговезац (ваљда и као књижаар)⁶; међутим, биће да је овај ипак радио у Панчеву као књиговезац 1822. године, јер га налазимо

⁵ Димитрије Мита Ранков, „Библиографски преглед листова и часописа штампаних у Панчеву у периоду од 1868. до 1941.“, *Информатор: годишњак Историјског архива у Панчеву* св. 18 (1983):11.

⁶ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека: (1801-1850)* (Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1963), 30.

у овдашњем списку панчевачких пренумераната на *Нове историческе паметидостојности живота Наполеона Бонапарте* (Будим 1822, превод Ђ. Магарашевића), и то на шест егземплара, што јасно сведочи о томе да је био не само књиговезац, него и књигопродавац (у том случају вероватно је продавао и остали хартијски материјал – од самих књига никад се није могло живети), јер њему лично сигурно није требало шест истих књига. А пошто је за такву ствар требало тражити дозволу власти, вероватно ће се негде у архивској грађи наћи података и о томе.

Постоји још информација о панчевачким књиговесцима-књигопродавцима, што нас утврђује у помисли да је почетак локалног књижаства везан управо за књиговезацки занат. И овде ће нам бити од користи *објављенија* и спискови пренумераната. Наиме, 1. марта 1828. већ помињани Гаврило Ковачевић, у објави за своје делце *Венец целомудрија* (познатије као *Аделаида, алпијска пастирка*), коју потписује као „К. Вязецъ“ (= књиговезац), наводи да се у Панчеву може пренумерирати код свог колеге по занату „Г. Јоанна Карт. К. Вез.“, тј. „Јоанна Бухбіндера“, како стоји касније у самој књизи. Ко је овај „Јован Карт.[...]“ не би нам било баш јасно, да три године касније на списку пренумераната за књигу (такође Земунца, што очигледно није случајно!) Василија Јовановића *Историја Великог Петра* (Карловац, 1831) не стоји да су новци 47 пренумераната из Панчева „послани од г. Јоана Хартдорна Бухбиндера и Буххендлера“. Ово је несумњив доказ да је књижарска делатност у Панчеву почела да се развија преко књиговезацког заната, и први јасан податак о неком овдашњем књижаару, *буххендлеру*. Па чак и да није овде званично тако назван, било би јасно да је управо књижаар: тешко да се Немац Јохан Хартдорн лично бавио читањем српских књига, нити се сакупљачког посла латио из дуга времена, него се ради о већ добро уходаном трговачком књижаарском ланцу на линији Земун–Панчево. Уз то, као скупитељ, он је на сваких десет нађених пренумераната, како обећава Гаврило Ковачевић у поменутој објави, бесплатно добијао по једну књигу, што значи да је, сакупивши 132 претплатника на *Аделаиду*, добио бадава тринаест примерака књиге, што представља чисту зараду, јер је те књиге потом могао слободно продавати у својој радњи (ако је исто правило важило и за Јовановићеву књигу, на њој је зарадио четири примерка). Чини се да је овај посао Хартдорну ипак ишао од руке, јер у архивским документима налазимо 1854. године још једног Хартдорна, „Михајла“ (вероватно сина), који Магистрату подноси молбу за вандровање.⁷

Дакле, сада већ са сигурношћу можемо почетке панчевачког књижаства тражити у двадесетим годинама 19. века, мада је неизвесно колико се

⁷ Ранков, нав. дело, 12-13.

Карловчанин Јевтимије Славковић, због још увек недовољне читалачке „критичне масе“ могао овде задржати; међутим, очигледно је да већ Јохан Хартдорн остварује изванредан континуитет, што ће већ у четрдесетим годинама, када се појављује неколико молби за отварање трговине књигама, бити очигледно. Наиме, изгледа да је пресудна чињеница која је утицала на бржи развој књижевности била околност да се веома умножила и школска популација, што доводи до веће потражње књига: лепа књижевност, историографија, итд. темеље се на доброј вољи читалаца, док су школски уџбеници нужност – школа без уџбеника одавно већ не постоји.

Панчевачко школство – и српско и немачко – старије је цео век од првог засад познатог овдашњег књижара.⁸ Оно мало Срба тада су писменост учили из црквених књига, а прве праве школске књиге код нас биле су руске, буквар Теофана Прокоповича и граматика Мелетија Смотричког (једну од њих, додуше римничко издање из 1755, поседује и наша библиотека). Иако су Срби у Панчеву били знатно бројнији од Немаца, српске деце је у школама било поприлично мање, тако да се може очекивати да се пронађе нешто барем од тих прастарих немачких

школских уџбеника из 18. века. Међутим, у време појаве књижевности, број школске деце веома се умножава, тако да их већ тридесетих година у граду има преко хиљаду, што значи да је број потребних уџбеника био много већи.⁹ Зато се четрдесетих година убрзано одвија преображај домаћих књиговезаца у књижаре. Сачувано је неколико молби Магистрату за добијање дозволе за бављење продајом школских уџбеника, које су поднели књиговесци Јозеф Хајд, Вилхелм и Ана Герман, Данијел Химер, каснији познати панчевачки штампар Карло Витигшлагер, затим Јохан Јанел, и други; последња двојица били су педесетих година овлашћени продавци уџбеника, а Витигшлагер је 1856. отворио и књижару. Забележена је и конкурентска борба ове двојице књижара, у којој је Витигшлагер био успешнији.¹⁰

Највећу и најпознатију књижару отвориће, међутим, Срби – Браћа Јовановић 1872. године. Они ће, у ствари, бити пре свега штампари и издавачи, те ће се у тој књижари продавати велики број књига насталих баш у Панчеву, али тај период већ излази из временског оквира бављења старом српском књигом.

(свршетак у следећем броју)

Abstract

Subscription to books and periodicals stands at the beginning of literary development in Pancevo as well as in other Serbian centers. Accepted by the higher class members, subscription enabled creation of the earliest book collections both private and public. Subscription to more and more books influenced the evolution of book-binding workshops to the first bookstores, which coincided with the growth of education system as well. Through the process a strong class of cultural activists evolved to support book trade and pave the way to book-publishing in Pancevo.

Key words:

Pancevo, subscription to books and periodicals, book-binding, book trade, book-publishing

ЛИТЕРАТУРА

1. Војиновић, Станиша. „Стварање читалачке публике у Панчеву“. У: *Књижевна топографија Панчева*. Панчево: Градска библиотека Панчево; Београд: Институт за књижевност и уметност, 2001.
2. Дурковић-Јакшић, Љубомир. *Историја српских библиотека: (1801-1850)*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1963.
3. Ognjanović, Andrija M. *Graničarske narodne škole i njihovi učitelji na teritoriji Vojvodine od 1774. do 1872. godine*. Novi Sad: Matica srpska, 1964.
4. Rankov, Dimitrije Mita. „Bibliografski pregled listova i časopisa štampanih u Pančevu u periodu od 1868. do 1941. Informator: godišnjak Istorijskog arhiva u Pančevu sv. 18 (1983): 11-16.
5. Todorović, Milan i Elza Heš. „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku. Deo 1“. *Informator: godišnjak Istorijskog arhiva u Pančevu sv. 21 (1987)*.
6. Томандл, Миховил. *Панчево и Први српски устанак*. Панчево: Историјски архив, Завод за заштиту споменика културе, 2004.

⁸ Подробно се о овоме може прочитати у: Milan Todorović i Elza Heš, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku. Deo 1“, *Informator: godišnjak Istorijskog arhiva u Pančevu sv. 21 (1987)*.

⁹ О томе који су се уџбеници користили у тадашњим школама, што значи да су се морали продавати и у овдашњим књижарама, види у: Андрија М. Огњановић, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774. до 1872. године* (Нови Сад: Матица српска, 1964), 68.

¹⁰ Ранков, нав. дело, 12-16.